

ELS BANYS PRIVATS DE LA VIL·LA ROMANA DE PLA DE PALOL A PLATJA D'ARO

J. BURCH, J.M. NOLLA, L. PALAHÍ,
J. SAGRERA, M. SUREDA i D. VIVÓ *

I. ELS PRECEDENTS

D'aquest jaciment extraordinari de nom evocador (fig. 1), la primera notícia certa que en tenim la recollí el gran historiador empordanès Josep Pella i Forgas⁽¹⁾, que, bon coneixedor del lloc, en lloà interès i importància. D'aleshores ençà, les notícies sovintejaren a l'entorn del canvi de segle⁽²⁾ i, després sobrevingué el silenci més absolut fins que la construcció d'habitatges, hotels i infraestructures de tota mena de resultes del creixement propiciat pel turisme a partir de la segona meitat avançada de la sisena dècada del segle XX, afectaren el lloc malmetent-lo considerablement.

Miquel Oliva, director de Servei Tècnic d'Investigacions Arqueològi-

* (Institut del Patrimoni Cultural, Universitat de Girona)

(1) J. PELLA i FORGAS, *Historia del Ampurdán. Estudio de la civilización en las comarcas del nordeste de Cataluña*, Barcelona, 1883, p. 212-213.

(2) El 1880, el senyor Lloret va informar la Comissió de Monuments de Girona de la trobada de ceràmica romana a la platja de Fenals, en un camp propietat del senyor Ri. Artigas (J. PLA CARGOL, "Comisión Provincial de Monumentos de Gerona. Un siglo de actuación (Memoria)", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, IV, 1949, p. 214); E. GONZÁLEZ HURTEBISE, *Bosquejo histórico de la villa de Sant Feliu de Guíxols*, Sant Feliu de Guíxols, 1905, p. 19-20 i 36; J. BOTET i SISÓ, *La provincia de Gerona, Geografía General de Catalunya* dirigida per F. Carreras Candi, Barcelona, Sense data (1913), p. 606-607.

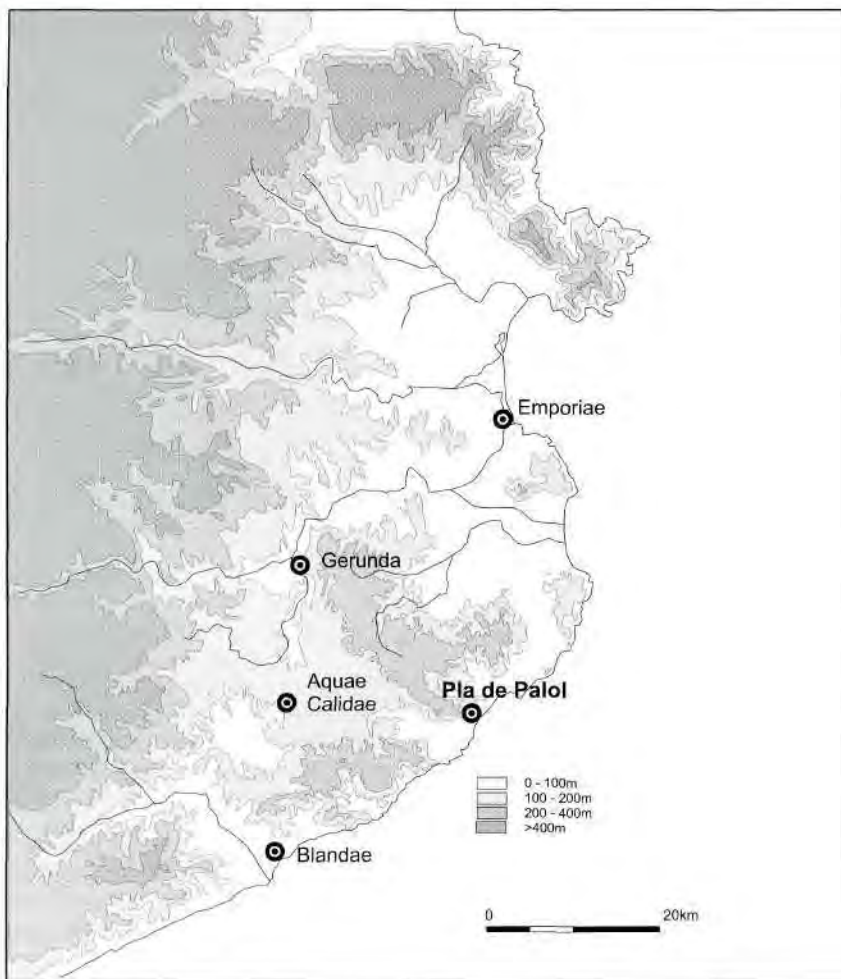

Fig. 1. Mapa de situació de la vil·la de Pla de Palol al nord-est de Catalunya.

ques de la Diputació de Girona i director del Museu Provincial d'Arqueologia, responsable en aquest territori del patrimoni arqueològic, hi intervingué puntualment sense, però, aconseguir impedir la destrucció d'una part considerable del jaciment. L'any 1959 tingué lloc, durant les obres de construcció dels fonaments d'un xalet que rebia el nom, que encara porta, de Pla de Palol, el descobriment d'unes estructures que foren excavades i conservades, bastint l'obra nova damunt d'uns pilars, una solució civilitzada i molt moderna que, malauradament, no es pogué repetir en altres llocs. Ben aviat aquests treballs varen merèixer una petita nota on

se'n feia ressò, la qual significà, en darrera instància, l'única notícia de certa entitat sobre els treballs efectuats aquells anys a la vil·la romana i on es definien les troballes com a àrea industrial, pertanyents a la *pars rustica* del conjunt antic⁽³⁾. Més endavant, la casa, amb les restes preservades que esdevingueren, en ser les úniques, emblemàtiques, fou adquirida per un nou propietari, que les ha valorat com un element extraordinari⁽⁴⁾ (fig. 3).

Quan redactàrem la nota corresponent a aquesta estació baix-empordanesa per a la *Carta Arqueològica*⁽⁵⁾ i no havent pogut accedir a l'interior de la casa i, per tant, sense poder analitzar directament les restes conservades, acceptàrem l'opinió que expressà Miquel Oliva⁽⁶⁾ dins d'un discurs un xic més precís sobre la cronologia, les característiques i la importància del jaciment estructurat a partir de l'estudi del material arqueològic localitzat, conservat als magatzems del Museu Arqueològic de Girona, procedent d'aquelles intervencions.

Aquell mateix any, el 1984, dins de les actuacions engegades per la Generalitat de Catalunya dins del pla de lluita contra l'atur, s'efectuaren excavacions arqueològiques importants a la zona no construïda de Pla de Palol, algunes de condicionades per obres d'infraestructura i d'altres de dirigides a aconseguir, a través de sondejos, informació precisa sobre l'àrea ocupada per la vil·la i, en conseqüència, poder a fixar una zona de protecció i salvaguarda. Aquests treballs eren els primers realitzats en aquest jaciment amb una metodologia científica, i serviren per establir una seqüència evolutiva del lloc a partir de dades confrontables. Aquestes i altres dades foren publicades en un valuós article on s'aprofità per repassar les notícies més antigues que s'intentava imbricar dins de la nova trama⁽⁷⁾. Per a allò que ens interessa, recordarem que es feia referència direc-

(3) M. OLIVA, "Tesela arqueològica. La villa romana de Playa de Artigas en Castillo de Aro", *Revista de Gerona*, 14, 1961, p. 79. Feia referència, també, a aquesta estació, en altres treballs: M. OLIVA, "Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona, en 1955", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, X, 1955, p. 411; ID., "Actividades de la Delegación Provincial del Servicio Nacional de Excavaciones Arqueológicas de Gerona, en 1956", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XI, 1956-1957, p. 340; ID., "Actividades de la Delegación de Excavaciones Arqueológicas, Conservación y Catalogación de Monumentos de la Excm. Diputación de Gerona, en 1959", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIII, 1959, p. 388.

(4) Als qual agraïm les facilitats que ens han donat en tot moment per poder documentar les restes de manera adequada.

(5) J.M. NOLLA i J. CASAS, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona, 1984, p. 123-127.

(6) Vegeu nota 3.

(7) A. COLOMER, B. COSTA i J. TREMOLEDA, "Estudi preliminar de la vil·la romana de Platja Artigues", *Cypsela*, 1989, p. 103-110.

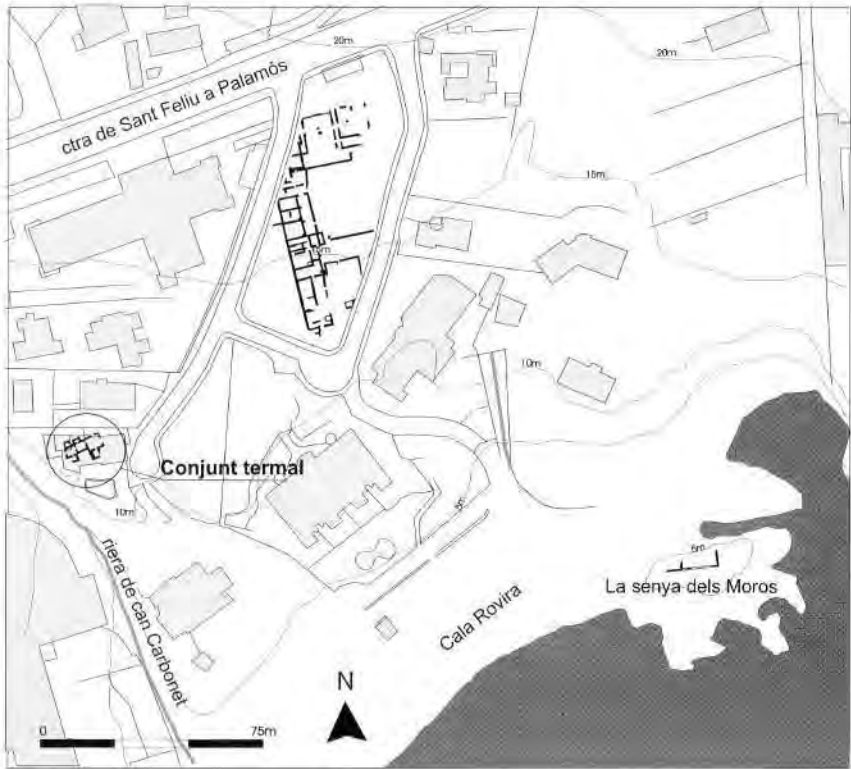

Fig. 2. Plànol de Pla de Palol amb la ubicació de les diferents estructures conegudes de la vil·la romana.

ta a les restes estructurals conservades en el soterrani del xalet que havia estat possible visitar i que, per tant, podien ser objecte d'una valoració més acurada. Si bé amb prudència, els autors del treball proposaven identificar el vell sector industrial com una zona de banys, un petit edifici termal⁽⁸⁾, amb la qual cosa estaríem davant d'un espai que de cap manera podia associar-se a la *pars rustica* sinó a la urbana i, per tant, estaríem definint un edifici més complex i amb sectors concrets amb finalitats també diverses. Calia, tanmateix, confirmar-ho i, en tot cas, documentar les restes científicament i publicar-les. El 1995, en una publicació de síntesi sobre el món rural al nord-est del Principat, després haver vist directament el lloc, es deia sense embuts: «L'acondicionament de les *villae* per fer-les agradables als amos s'esdevé preferentment a partir del segle se-

(8) COLOMER, COSTA i TREMOLEDA, "Estudi preliminar.", citat, p. 105 i 108.

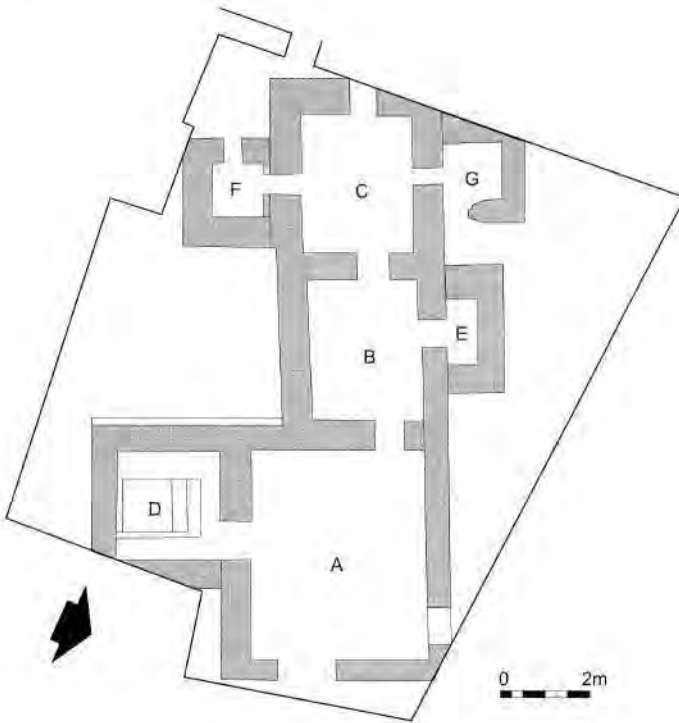

Fig. 3. Planta general de les termes amb indicació dels diferents àmbits.

gon amb l'aparició de petits però admirables conjunts termals que sovintegen en aquestes contrades (Vilauba, La Quintana, Pla de Palol...)»⁽⁹⁾.

Entre 1998 i 1999, per iniciativa de l'Ajuntament de Castell-Platja d'Aro, la Universitat de Girona efectuà excavacions en extensió a l'àrea prospectada el 1984 -aleshores una plaça pública- amb la intenció de recuperar-ne les restes i, si era possible, convertir el lloc en un jardí arqueològic. Era l'ocasió propícia, mitjançant la intervenció municipal, per sol·licitar permís als propietaris del xalet Pla de Palol per visitar les ruïnes, analitzar-les i topografiar-les i incorporar-les a la planta general de tot el jaciment. El resultat d'aquest estudi és el que donem a conèixer a continuació, on podrem demostrar que, en efecte, ens trobem davant de les restes d'uns banys privats excel·lentment conservats (fig. 2).

(9) J. CASAS, P. CASTANYER, J.M. NOLLA i J. TREMOLEDA, *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona, 1995, p. 79 i 81 on llegim parlant de balnea: «...o el de Pla de Palol descobert i explorat durant la dècada dels seixanta, visible i protegit...»

2. LA LOCALITZACIÓ DE LES RESTES I ALTRES CONSIDERACIONS

Aquest edifici termal és un afegit puntual, una estructura luxosa que s'incorpora a construccions preexistents les característiques de les quals se'ns escapen, però que, per lògica, haurien de correspondre al sector senyorial de la vil·la, a la *pars urbana*.

El trobem al sud-oest del gran edifici, a tocar la riera Carbonet, que constituï el clar límit de la vil·la cap a occident. Més enllà, cap a migdia, sembla que hi hauria espais buits i patis i, continuant en aquesta direcció, la platja; cap a tramuntana i llevant, estructures, i a ponent, ja ho hem vist, la torrentera. La proximitat d'aquest curs periòdic d'aigua no és arbitrària. Sens dubte serví per aprovisionar-se d'aigua directament a partir d'un petit embassament, del qual, certament, no en quedaria cap resta, o amb un pou que abastava la capa freàtica que es localitzava a molt poca fondària⁽¹⁰⁾ (fig. 2 i 3).

És incontestable que aquests petits banys es troben en posició marginal, potser a la perifèria de l'àrea edificada. Aquesta circumstància és prova indirecta, però ferma, del fet que caldria datar aquests conjunt de cambres especialitzades en un moment més o menys avançat de la història de la vil·la (fig.2). Tanmateix, i cal que ho deixem clar des d'ara, és impossible fixar amb certesa una cronologia precisa per als banys, mancats com estem d'informació estratigràfica. Tampoc tenim notícies sobre el seu abandonament. No sabem, doncs, si perduraren fins a l'abandonament general del lloc o desaparegueren abans. El que sembla prou clar, per les fotografies conservades del moment del descobriment, i a través de l'anàlisi de les evidències conservades, és que el lloc no fou readaptat ni modificat. Va néixer com a bany amb un disseny determinat que fou modificat puntualment amb algun afegit i canvi puntual i com a bany deixà de funcionar. Hi hauria hagut la possibilitat, si hagués estat objecte d'una acurada excavació, d'haver observat la conversió del lloc en abocador tal com succeeix sovint en àmbits abandonats.

Si analitzem el que succeeix en aquest país nostre amb construccions d'aquestes característiques, observarem que no apareixen en el disseny inicial de l'edifici sinó que s'hi incorporen com un element afegit a partir del segle segon avançat, quan observem arreu una inversió en luxe dels propietaris rurals, que volen gaudir en les seves possessions de la mateixa qualitat de vida a la qual estaven acostumats a ciutat (banys calents, calefacció, mosaics, estatuària, biblioteques..)⁽¹¹⁾. És més que possible que

(10) Ja veurem, més endavant, que la necessitat en litres d'aigua no era excessiva, tal com permet quantificar la capacitat de les dues piscines conservades que constituïrien el volum més gran.

(11) CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 79-89.

aquest fet significués un augment de les rendes agràries i, possiblement també, una presència més llarga i continuada del *dominus* i la seva família al *fundus*, on no cal renunciar a res, ans al contrari.

Allí on és possible observar-ho detalladament, aquests petits banys són un afegit de vegades maldestre o poc elegant a estructures més antigues corresponents, no cal dir-ho, a la *pars urbana* de la vil·la⁽¹²⁾.

3. DESCRIPCIÓ

La part conservada de l'edifici dels banys consta de tres cambres que anomenarem, venint de llevant, A, B i C, de tres piscinetes que identifica-

(12) Els edificis termals de tipus rural en aquest territori que, fins ara, hem identificat són els següents: edifici "A" de la Ciutadella de Roses (F.J. NIETO, *El edificio "A" de la ciudadela de Roses (La terra sigillata africana)*, Girona, 1993, p. 179-186, fig. 70; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat p. 81-83, fig. 68,3), la Font del Vilar, a Avinyonet de Puigventós (Alt Empordà) (J. CASAS, P. CASTANYER, J.M. NOLLA i J. TREMOLEDA, *La vil·la romana de la Font del Vilar (Avinyonet de Puigventós, Alt Empordà)*, Girona, 1995, p. 15-19 i 51-56; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 81-83, fig. 25,1 i 67,1), mas Gusó, a Belleaire (CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 82, fig. 34.1; J. CASAS, "Mas Gusó o Puig Moragues (Belleaire d'Empordà). Campanyes de 1995 i 1996", *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 1996, p. 169-172, fig. 1), puig Rodon, a Corçà (J. CASAS, "Excavacions a la vil·la romana de Puig Rodon (Corçà, Baix Empordà)", *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 5, 1986, p. 17-25, fig. 1; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 85, fig. 67,2), Vilarenys, a Vall-llobrega (X. ROCAS i M.J. CAJAS, "La vil·la romana de Vilarenys (Vall-llobrega). Actuació d'urgència de 1991", *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 1992, p. 100-106 i una làmina sense paginar; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 81-87, fig. 67,3), Bell-lloc d'Aro, a Santa Cristina d'Aro (L. ESTEVA, "Bell-lloc d'Aro, restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)", *Estudis del Baix Empordà*, 9, 1990, p. 63-114; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p.81-83), La Quintana, a Cervià de Ter (L. PALAHÍ i D. VIVÓ, "L. Cervià de Ter", *Utilització de làtgu a les ciutats romanes. Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0, edició a cura de R. Mar, J. López i J. Piñol, Tarragona, 1993, p. 15-21; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 81-83, fig. 31,1 i 68,1; L. PALAHÍ i D. VIVÓ, "L'evolució dels conjunts termals en el nord-est de Catalunya: els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa) i de la Quintana (Cervià de Ter)", *Cypsela*, XI, 1996, p. 105-107 i 110-115), Pla de l'Horta, a Sarrià de Ter (CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 82; L. PALAHÍ i D. VIVÓ, "Anàlisi estructural de la vil·la del Pla de l'Horta", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, 1994, p. 195-196, fig. 1 i 3), can Pau Birol, a Girona (CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 82), Vilauba, a Camós (P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona, 1999, p. 87-93) i els Ametllers, a Tossa de Mar (L. PALAHÍ i D. VIVÓ, "Tossa de Mar", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes. Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0, edició a cura de R. Mar, J. López i L. Piñol, Tarragona, 1993, p. 21-28; CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 81-83, fig. 68,2; PALAHÍ i VIVÓ, "L'evolució dels conjunts...", citat, p. 105-110).

Fig. 4. Planta del conjunt termal amb indicació del lloc de les diferents seccions.

rem amb les lletres D, E i F i un *prae-furnium*, G. A l'entorn queden, a tramuntana i a migdia, uns espais sense estructures visibles i que considerarem patis i zones preferentment descobertes associades al *balneum* i a ponent, per sota dels fonaments del xalet actual, una zona semblant a la descrita, però en aquest cas ocupada per dos altres *prae-furnia* que escal-faven: un la cambra C i l'altre la piscineta F, que no sabem si eren semblants al G (fig. 2).

3.1. LES HABITACIONS

La cambra A és la més gran, de forma quadrangular, de 4,70 m per 4, amb una superfície útil d'uns 18,8 metres quadrats. Els murs, d'*opus incertum*, de pedruscall calcari i granític sòlidament unit amb excel·lent morter de calç, amb una amplada -els del costat de ponent i el de migdia- d'uns 0,64 m i bastits dibuixant dues cares amb pedres més petites i menys acurades als espais que queden a l'interior. Semblantment bastits trobem

els altres dos, però amb una amplada de 0,45 m el de llevant i de 0,50 m el de tramuntana. El sòl és d'un robust i ben conservat *opus signinum*, intacte, que mostra una claríssima inclinació en direcció a l'angle sud-oest de l'estança, on es localitza un forat integrat al mur occidental des del moment de la seva construcció i que aboca a l'exterior i funciona com a desguàs. Quan parlem de la funcionalitat de l'edifici ens hi tornarem a referir (fig. 3, 5 i 8 a 12).

És possible distingir quatre portes segures -una de paredada en un moment indeterminat, però clarament quan funcionava l'edifici- i un esvoranc que també podria haver estat una antiga obertura. Ja en tornarem a parlar adduint els arguments contraris, però, a aquesta possibilitat.

La primera, venint sempre de l'est, se situa perforant la paret oriental i té una llum d'1,35 m (fig. 3 i 8). Més enllà del llindar, s'observa un graó ascendent en direcció a sol ixent que es troba immediatament sota la part edificada del xalet. Aquesta porta no queda centrada ni simètricament disposada en relació amb l'eix longitudinal de l'edifici sinó lleugerament desviada cap al sud.

La segona, paredada, s'obria al mur septentrional, molt a prop de l'angle nord-est de la cambra, i oferia una llum de 0,95 m. Fou clausurada i closa amb un excel·lent paredat idèntic que el dels murs de l'entorn a base de pedruscall granític, preferentment, i calcari, en menor quantitat, sòlidament forjat amb bon morter de calç (fig. 5 i 10).

La tercera s'obre a la paret oriental amb una llum de 0,85 m, amb els brancals perfectament marcats a base de blocs menuts de pedra i amb un llindar d'obra -pedra i morter- que serví per salvar el desnivell molt marcat del paviment. Aquesta porta fou creada en un segon -o tercer- moment

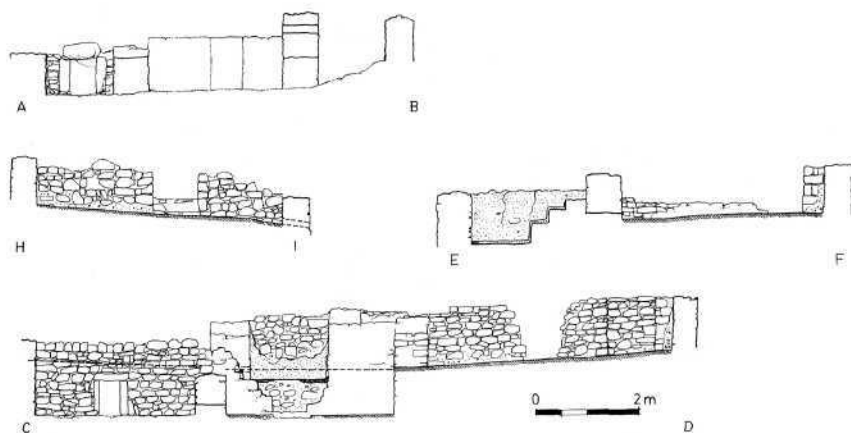

Fig. 5. Seccions a-b, c-d, e-f, g-h i i-j.

de la història del lloc i s'ha de relacionar amb la construcció de la piscina D, un afegit tardà al conjunt (fig. 9).

La quarta, la localitzem sobre la paret de ponent, al costat mateix de l'angle nord-oest. Conserva en bon estat el muntant de tramuntana i pràcticament perdut el de migdia. La llum era de 0,90 m (fig. 5).

Cal parlar de l'esvoranc que ja hem esmentat que observem en el mur nord, quasi al mig, que podria correspondre a una portella amb una llum mai superior al mig metre. No ho creiem possible i no deu ser altra cosa que un escrostonament del mur, puix que, si haguessin volgut tornar a comunicar la cambra A amb la zona que queda a cerç, l'àrea del *praefurnium* G, hauria estat infinitament més ràpid, net i eficaç reobrir l'antiga obertura. Tampoc s'entendria gaire cloure un accés per obrir-ne un altre un temps després sense haver canviat la funció de l'estança A ni del sector septentrional (fig. 5).

La cambra B, rectangular, es localitza a continuació i sobre el mateix eix est/oest. L'espai útil entre murs mesura 3,2 m per 2,5 m, amb una superfície de 8 metres quadrats; per tant, considerablement menor que l'habitació A. El sòl original de l'estança ha desaparegut. Tanmateix, po-

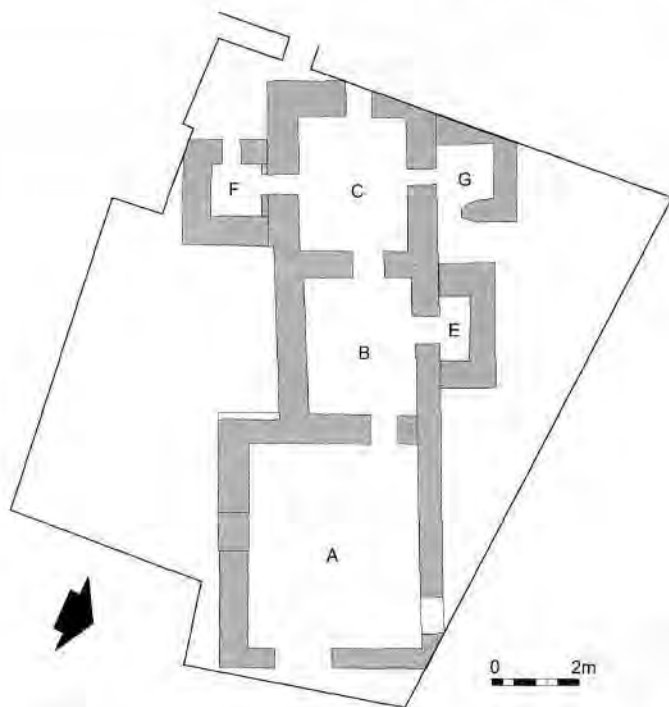

Fig. 6. Planta de l'edifici termal. Fase I.

dem veure'n clarament la empremta als murs. Era de *signinum* i mantenia una lleugera i general inclinació cap a l'est. Aquest, de fet, era un sostre sobrelevat. A 0,85 cm per sota, s'observa la solera de pedruscall, preparació probablement d'un sòl potser de *signinum*, damunt del qual es disposarien les *pilae* de les *suspensurae* que aguantarien el paviment superior, creant una cambra d'aire per on circularia l'aire calent que no podria anar més enllà i que a través d'una paret doble, de *tubuli* o de *tegula mammatae*, circularia cap amunt, cap a una obertura al trespol que propiciaria el tir. Els murs meridional i occidental mesuren 0,65 m d'amplada i 0,55 m el de tramuntana. Del de l'est ja n'hem parlat en relació amb la cambra A. Tècnicament són iguals (fig. 3, 5 i 13).

Contra la paret septentrional s'hi adossà una petita piscina que ha perdut la paret que la cloïa per davant, de la qual ja parlarem (fig. 3, 5 i 14).

Com s'ha vist, a l'estança B s'hi entrava per una porta oberta entre aquesta estança i la A, i per una altra de no conservada, però clarament intuïda, oberta al mur occidental i d'uns 0,80 m de llum s'accedia a l'habitació C (fig. 3 i 5).

Al nivell inferior, la part de la cambra situada entre els dos sòls té un especial interès en relació amb les obertures que facilitaven la circulació d'aire calent. Una obertura d'uns 0,68 m facilitava l'escalf per sota de l'aigua de la piscineta E, i una obertura una mica més gran –0,80 m aproximadament–, comunicava, per sota les cambres B i C (fig. 3, 5 i 16). Aquí, molt ben conservats, és possible observar, en els muntants laterals, disposats simètricament, uns encaixos quadrangulars, d'uns 0,10 m de costat. Ja veurem, més endavant, quina funció podrien haver tingut (fig. 15).

L'estança C és la darrera d'aquest recorregut linial. És també quadrangular, amb unes mides útils de 3 m per 2,5 m i una superfície de 7,5 metres quadrats. Els murs són tècnicament idèntics que els que hem anat descrivint, amb amplades, en aquesta ocasió, uniformes d'uns 0,65 m. El sòl conservat, *opus signinum*, correspondria a la solera de les *suspensurae*. El paviment real de la cambra, pràcticament perdut, és observable a les marques deixades a l'exterior de les parets, i seria també d'*opus signinum*, amb una lleugera inclinació general cap a l'est. Per entrar i sortir de C només era possible fer-ho per l'obertura que perforava el mur oriental de la qual ja hem parlat. Tanmateix, al nivell inferior, no visible quan l'edifici funcionava, aquesta estança mostra unes tres altres obertures disposades sobre les parets septentrional, occidental i meridional. Recordem que n'hi havia una altra cap al nord que ja hem descrit (*supra*). Aquestes obertures ben conservades servien per fer circular l'aire calent i escalfar l'ambient, el sòl i els paviments i l'aigua. L'obertura de tramuntana comunicava directament amb el *praefurnium* G. L'obertura, molt acurada, d'uns 0,35 m d'amplada i més de 0,70 m d'alçada, és feta amb dues pedres

llargues, granítics, posades de brancals i una altra, al damunt, d'ídèntica, fent de llinda. Just al damunt hi hauria el paviment, i una mica per sobre observem l'existència d'un forat de secció quadrangular que perforava tot el mur, bastit amb la paret, d'uns 0,10 m de costat i que comunicava aquesta cambra amb el *praefurnium*. Més endavant en tornarem a parlar i intentarem descriure la funció que realitzava. Cap a ponent, s'observa una altra obertura d'uns 0,55 m, més malmesa, perquè conserva només els brancals i se n'ha perdut la llinda, i al sud, un punt de comunicació amb la piscineta F, ben conservat, obrat diferentment dels altres, amb una *tegula* posada verticalment fent de brancal occidental i el muntant oriental a base de pedruscall sobreposat i no usant una única pedra granítica, que, en aquesta ocasió s'usa només per fer de llinda. L'amplada és d'una mica més de 0,50 m i l'alçada, superior als 0,70 (fig. 3, 5, 13 i 16).

3.2. LES PISCINES

Seguirem novament en la descripció l'eix longitudinal que hem fet servir en passar revista a les tres cambres anant de llevant a ponent.

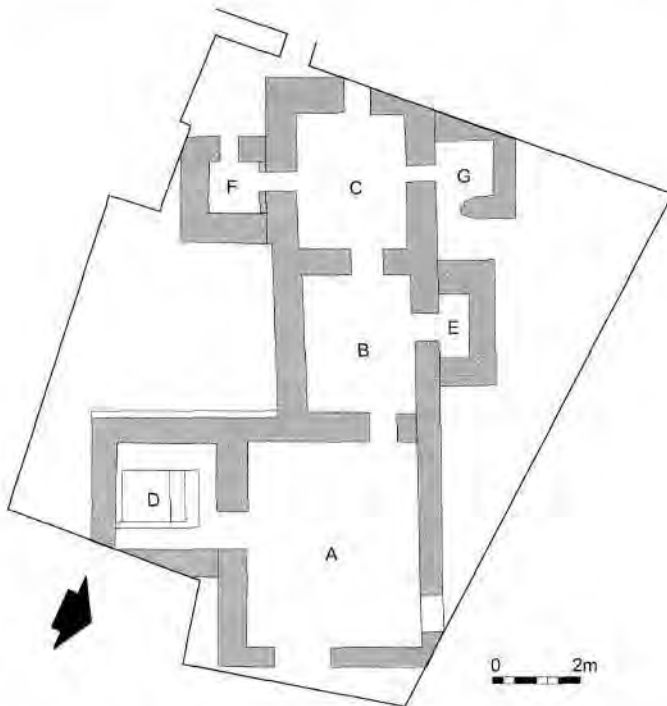

Fig. 7. Planta de l'edifici termal. Fase II.

Fig. 8. Aspecte actual del *frigidarium* (àmbit A).

La primera, la D, se situa adossada al mur meridional de l'estança ocupant tota la meitat oest. Es tracta d'una petita construcció quasi quadrada de 3 m per 2,90 -donem sempre en primer lloc el costat est/oest- de murs dobles en algun punt i en la qual la part pròpiament de piscina es redueix a un espai d'1,30 m per 1,95 m. Conserva tres graons bastits al llarg del costat de tramuntana que facilitaven l'accés a l'interior de l'*alveus* i que conserven una alçada, del més alt al més baix, de 0,15 m, 0,25 m i 0,40. Graons i parets del receptacle conserven un recobriment d'un bon *opus signinum* amb motlures de mitja canya que recobreixen les arestes de la construcció i ressegueixen fins a dalt tota l'escala. La fondària de la piscina era d'uns 0,75 m (fig. 3, 5, 7, 9 i 11).

Fou construïda perllongant la paret occidental de la cambra A i bastint les parets sud -de 0,70 m d'amplada- i el mur est -0,55 m- en aquest cas probablement -és difícil d'assegurar-ho del tot car podria tractar-se de fonamentació moderna- contra un mur preexistent que seguiria aquella mateixa direcció. Tècnicament l'obra dels murs és idèntica que la que hem anat descrivint.

La comunicació només era possible amb la cambra A a través d'una obertura de la qual ja hem parlat, practicada al mur meridional (fig. 9 i 11).

No es conserven evidències de punts d'arribada d'aigua ni de desguàs.

Fig. 9. El *frigidarium* (àmbit A) amb la porta que donava accés a la piscina freda (àmbit D).

A la part baixa de la paret que clou a migdia el petit alueus podem observar una obertura que perfora completament el mur que ens sembla un forat modern. Si hi hagué desguàs, hauríem de situar-lo justament en aquest lloc. Tanmateix, l'existència de la motllura de quart de cercle -trencada certament pel forat però que sembla que continuaria- va més en la direcció d'acceptar la inexistència d'un desguàs directe.

La piscina E s'obrí contra la paret septentrional de la cambra B. Tres murs robusts, a ponent, nord i llevant -de, respectivament, 0,75, 0,55 i 0,60 m d'amplada-, conformaven un espai útil interior d'1,5 m per 0,75 m - 1,125 metres quadrats. La paret que la separava de l'estança B s'ha perdut. Aquí hi hauria hagut els graons -dos o tres- que facilitaríen l'entrada i sortida i poder seure còmodament per gaudir del bany (fig. 3, 5 i 14).

L'interior era recobert d'un excel·lent i fi *opus signinum* bastant ben conservat que ha deixat l'empremta a les parets de l'alçada del sòl del receptacle, suficientment enlairat per facilitar per sota la circulació de l'aire calent. Tal com ja hem vist, l'obertura de l'hipocaust a la part baixa del mur es conserva en prou bon estat. Per les evidències conservades, la fondària d'aquesta piscineta se situaria a l'entorn d'un metre. A la part que ens ha sobrevingut no hi ha indicis de l'existència d'entrada i sortida de l'aigua (fig. 3, 5 i 14).

La piscina F es comunicava només amb l'estança C. Es tracta d'un espai quadrangular –2,5 m per 2 m- que allibera una superfície útil d'1,56 metres quadrats. Tal com passava amb E, fou bastida amb tres murs, llevant, migdia i ponent -respectivament de 0,60 m, 0,65 m i indeterminat en trobar-se el límit exterior per sota de l'obra nova del xalet- que s'unien a la paret meridional de la cambra C de manera perfectament simètrica. A diferència de les piscinetes E i F, aquí l'estat de conservació és força més deficient en trobar-nos davant de fonaments i, en cap cas, de sectors de paret vista. Tanmateix, conserva dues boques d'hipocaust, una d'oberta a nord, que comunicava amb l'habitació C que ja hem descrit (*supra*), i l'altra a occident, conformada per tres plaques planes de granit, dues fent de brancals i la tercera disposada al damunt, fent de llinda. Aquesta obertura comunicaria amb l'exterior i, no en dubtem gens, amb un *praeefurnium* (fig. 3, 5 i 16).

El sòl inferior, al mateix nivell que el similar de l'estança C, és fet d'un *opus signinum* més groller però molt estable.

3.3. EL PRAEFURNIUM G

Un dels forns que servien per escalfar l'aigua i l'ambient d'aquest edifici de banys s'ha conservat en bon estat. El localitzem a l'angle nord-oest de les estructures conservades, justament situat contra la paret de tramuntana de l'estança C.

Fig. 10. Primitiva porta de servei de l'àmbit A.

Fig. 11. Piscina del *frigidarium* (àmbit D).

Consta de tres murs -el quart acabaria definint l'àmbit corresponent al mur perimetral del conjunt termal- que configuren un espai rectangular de 2,5 m per 1,80 m, amb un espai útil perfectament quadrat (1,30 m per 1,30 m) d'1,69 metres quadrats. De les quatre parets que conformaven aquesta àrea, l'oriental no s'unia amb la meridional deixant una obertura que serviria per accedir-hi des de l'exterior. Els murs septentrional i oriental tenen una amplada d'uns 0,55 m, mentre que del meridional, en quedar el límit per sota de les estructures actuals, no és mesurable (fig. 3, 5 i 18).

Fa l'efecte que l'espai no fou del tot excavat, puix que observem, contra el mur nord, terra molt negra amb una inclinació molt marcada de cerç a migdia. Cap al sud, davant de l'hipocaust, s'observa el sòl original d'argila endurida i emvermellida pel foc. La coloració de la terra i dels murs, ennegrits pel fum i afectats pel foc, confirmen la interpretació proposada (fig. 18).

3.4. ALTRES SECTORS

Hem acabat de descriure els diferents sectors que formarien part de la part construïda de l'edifici de banys. Tanmateix, és útil donar un cop d'ull i fer un breu comentari sobre els espais que es localitzen al seu entorn i que, d'una manera o altra, s'han de tenir en compte a l'hora de restituir el conjunt i la seva funcionalitat.

Tota la zona septentrional, l'espai que quedaria entre la riera Carbonet i la façana nord del *balneum*, sembla correspondre a un espai obert, un pati de treball. No hi ha restes de murs ni d'estructures de cap mena - tampoc visibles a les fotos antigues-, cosa que semblaria un argument suficient en favor d'allò que proposàvem. És versemblant situar en aquest sector la captació d'aigua (pou, cisternes, embassament...), i un accés còmode i gran per on s'entraria el combustible necessari per escalfar les cambres corresponents i l'aigua. El sòl seria, no hi ha dubte, de terra piconada (fig. 2).

Aquest sector tindria la seva continuïtat cap a l'oest, on s'han de situar dos altres *praeefurnia*, un que escalfaria directament per l'oest la cambra C i l'altre, la piscineta F. No seria absurd, ans al contrari, suposar en aquesta zona l'existència d'un dipòsit senzill de llenya i d'altres objectes propicis per ser usats com a combustible que serviria per alimentar els tres *praeefurnia* (fig. 2 i 3).

Cap a migjorn, una altra zona descoberta on va a parar l'únic desguàs identificat (cambra A, mur oest). Aquest espai es troba avui dia ben enllosat amb plaques primes i irregulars de calcària que són versemblantment obra nova (fig. 2 i 3).

Segons opinem a partir de les dades conservades, de l'anàlisi del lloc i dels paral·lelismes amb altres construccions similars, aquest *balneum*, un afegit a edificis preexistents de la *pars urbana* de la vil·la, s'hauria bastit al mig d'un gran pati que el rodejaria completament i que serviria d'espai complementari, on tindria lloc la intensa activitat que feia possible el bon funcionament de l'edifici, lluny de l'esguard dels seus usuaris.

4. FASES

A partir de la informació que ens ha arribat i de l'anàlisi detallada de les evidències conservades, és possible assegurar que, com a mínim, aquest edifici passa per dos moments, o fases suficientment clares, que afectaren alguns sectors del monument.

En una primera etapa, l'edifici constava de tres cambres segures (i potser d'una quarta, més cap a l'est) disposades segons un eix longitudinal est/oest: les estances A, B i C. La primera, prou gran, pavimentada amb un excel·lent sòl de *signinum*, no sabem si recobria parcialment la part baixa de les parets. S'hi entrava -i se'n sortia- per dues portes, una d'oberta a llevant i l'altra al nord, i a través d'una altra obertura, a la paret occidental, es passava a l'estança B (fig. 6).

Aquesta cambra, més petita, era escalfada per un sistema d'hipocaust que procedia de l'habitació C i que no anava més enllà. Al costat septentrional es bastí una piscineta, també escalfada per l'hipocaust. Una porta a ponent permetia accedir a l'estança C, l'última del recorregut -dotada

també d'una piscineta amb el seu propi *praefurnium*, al costat sud-, alimentada directament per dos *praefurnia* (sud i oest) (fig. 6).

En un segon moment s'afegí a la cambra A, a migdia, un petit *alveus* que significà l'obertura d'una porta per poder-hi entrar. Podria ser d'aquest mateix moment la clausura de l'obertura que comunicava aquest àmbit amb la zona descoberta a nord. Si no fos així, tindríem un altre moment significatiu en la història de l'edifici, i seria impossible determinar, si no estigueren relacionats, quin fou abans que l'altre (fig. 7 i 19).

Finalment, cal tenir present que si l'esvoranc que observem a la paret septentrional d'aquesta estança (A), amaga en realitat una porta, ens trobaríem davant d'una tercera o quarta fase en la història del lloc.

Tanmateix, ja hem vist que no sembla massa raonable aquesta possibilitat..

És interessant observar que només la cambra A, la més gran i polivalent, fou objecte de modificacions i reformes. B i C, amb unes funcions molt clares, continuaren existint sense canvis significatius (fig. 3, 6 i 7).

5. FUNCIONAMENT I CIRCULACIÓ (fig. 19)

A primer cop d'ull no sembla que el funcionament de l'edifici pugui plantejar problemes interpretatius. A seria l'*apodyterium* o vestuari; B, la

Fig. 12. Paret que separa el *frigidarium* (àmbit A) del *tepidarium* (àmbit B) amb el forat de desguàs de les aigües residuals.

Fig. 13. El *tepidarium* (àmbit B) i, al fons, el *caldarium* (àmbit C).

sala tèbia amb un petit *alueus* d'aigua també mig calenta; C, el *caldarium*, alimentat directament per dos *prae furnia*, amb una petita piscineta d'aigua molt calenta, escalfada per un forn propi que, indirectament, servia per elevar encara més la temperatura de l'estança C (fig. 3).

Els *prae furnia*, un dels quals, G, ens és ben conegut, a través d'un eficaç sistema d'hipocaust, amb sòls de *signinum* sobrealçats damunt de *pilae*, escalfaven directament la sala C, i un altre servia per escalfar per sota la piscina F i, versemblantment, amb una caldera de bronze -com s'observa tan bé a Vilauba⁽¹³⁾-, fornir de tanta aigua a alta temperatura com calgués.

És interessant referir-se a un forat fet en la construcció del mur septentrional de l'estança que posava en contacte directe el *prae furnium* G i la cambra C per damunt del paviment de circulació o sòl superior. No el podem considerar com a lloc per on passaven tubs metàl·lics d'aigua calenta puix que no comunica amb cap *alueus*. I, tanmateix, degué tenir alguna funció determinada i important. En trobar-se directament damunt del nivell del sòl, ens elimina la possibilitat que alimentés un *labrum* o una gerra. ¿No podria ser una manera d'aconseguir un grau alt d'humitat

(13) P. CASTANYER i J. TREMOLEDA, *La vil·la romana...* citat. p. 87-93.

Fig. 14. Piscina del *tepidarium* (àmbit E).

fent-hi entrar, puntualment, aigua més freda que en contacte amb el paviment sobreescalfat, produís una humitat espessa i càlida? (fig. 5)

L'estança B és la sala tèbia o *tepidarium*. No hi ha dubte en la interpretació puix que és dotada d'un sistema d'hipocaust, però es troba al final del seu recorregut i lluny dels grans focus calorífics. Estava dotada d'una piscineta pròpia que es degué alimentar d'aigua escalfada per una caldera situada al *praefurnium* G, però amb un recorregut llarg dels tubs facilitant un cert refredament, que també devia aconseguir-se abocant directament aigua freda des d'un altre dipòsit situat al darrere (fig. 3, 5, 13 i 14).

Molt interessant, en ser un element no conegut en petits edificis termals privats d'aquestes característiques, és l'existència, al nivell inferior, al llindar de l'obertura entre les cambres C i B, de dos encaixos d'obra disposats simètricament, un a cada un dels muntants i que queda clar que foren bastits quan es féu la construcció inicial (fig. 5 i 15). És segur que serviren per encaixar-hi alguna cosa que, versemblantment, havia d'entrar i sortir. Nosaltres proposem que formessin part d'un sistema que funcionés des de dalt o, potser, que exigís entrar-hi per sota, per poder cloure, a voluntat, la circulació d'aire calent entre el *caldarium* i el *tepidarium* i per aconseguir, doncs, que, quan semblés oportú, potser de cara al bon temps, aquesta cambra funcionés com un *frigidarium* o espai -i piscina- a temperatura ambient.

La sala A, que, com s'ha dit, podria ser convencionalment considerada l'*apodyterium* de l'edifici, en la primera fase de funcionament (fig. 6), és, en realitat, un espai polivalent que serví per a moltes coses, però segurament mai de vestuari. En efecte, les dimensions, les obertures i, sobretot, les característiques del sòl amb una marcadíssima inclinació cap a l'angle sud-oest de l'estança, on es troba un desguàs, en fan suposar altres funcions més directament lligades amb el ritual del bany. Aquí, sens dub-

te, els usuaris devien efectuar ablucions amb aigua freda i, potser, exercicis físics puntuals. Recordem que un graó sobreelevat separava aquesta estança d'una altra de situada a l'est, on podria haver-hi l'autèntic *apodyterium*, que s'explicaria per assegurar que l'aigua que hi circulava, abocada i llançada, no hi penetrés ni per equivocació. La porta que obria cap al pati de tramuntana, dins d'aquesta òptica, era imprescindible: des d'allí s'entrarien les gerres i els recipients amb l'aigua necessària per a les ablucions i allí, per què no?, es podrien realitzar exercicis físics propis d'una palestra.

Més endavant, aquesta cambra d'usos múltiples i que feia ja de lloc on els usuaris es remullaven amb aigua freda, esdevingué, també, un *frigidarium* en afegir-hi una piscina mancada d'hipocaust i allunyada del sectors calents. Des d'aleshores, el ritual complet era possible, *frigidarium*, *tepidarium* i *caldarium* i viceversa (fig. 7).

Hauríem de fer esment, també, tal com és evident i raonable en la majoria de *balnea*, que les portes estan disposades de tal manera que no segueixen un eix de simetria sinó que solen ocupar, marcadament, els costats oposats per ocasionar pocs corrents d'aire i per assegurar que es perdi mínimament l'escalfor cada vegada que cal anar d'una cambra més freda a una de més calenta i viceversa. En aquest edifici aquesta característica quasi constant se seguí al peu de la lletra entre la cambra A i la B i de manera menys acusada entre B i C. El nivell de conservació de les

Fig. 15. Detall de la "porta" de l'hipocaust que comunicava el *tepidarium* amb el *caldarium*.

Fig. 16. Aspecte que ofereix el *caldarium* (àmbit C).

estructures no permet observar si els encaixos de les portes s'havien bastit amb marcada inclinació, tal com és norma en edificis d'aquesta mena, per assegurar que les estances càlides estiguessin comunicades amb un espai més fred com menys temps millor (fig. 3).

Llevat del desguàs que es lliga a la cambra A i de la connexió directa del *praefurnium* G amb la sala C, no tenim cap indicatiu d'altres conduccions d'aigua ja sigui per omplir com per desguassar les piscinetes. No sembla que n'hi hagués, cosa que obligaria a pensar en un buidatge manual, tan corrent en jaciments d'aquestes característiques.

6. PARAL·LELISMES I CRONOLOGIA

En una síntesi publicada fa pocs anys es passava revista exhaustivament als *balnea* identificats en edificis rurals d'aquest territori tot ressaltant-ne el nombre i les similituds. D'una trentena d'estacions suficientment conegudes se n'assenyalaven vuit exemples clars (vil·les dels Ametllers, a Tossa de Mar; La Quintana, a Cervià de Ter; el nostre Pla de Palol; la Font del Vilar, a Avinyonet de Puigventós; l'edifici A de la Ciutadella de Roses; Puig Rodon a Corçà; Vilarenys a Mont-ras, i Vilauba, a Camós) i d'altres de molt probables (Bell-lloc d'Aro, a Romanyà de la Selva; Mas Gusó, a Bellcaire; Mas de Dalt, a Canapost; Can Pau Birol, a Girona, i Pla

Fig. 17. Portella de l'hipocaust que comunicava el *caldarium* amb un dels *praeefurnia*.

de l'Horta, a Sarrià de Ter ⁽¹⁴⁾. En el temps transcorregut hi ha hagut alguna petita modificació positiva de resultes de noves campanyes d'excavació o d'anàlisis més depurades que han confirmat la llista inicial, però que permeten que el petit conjunt de Mas Gusó i el Pla de l'Horta puguin ser considerats i confrontats ⁽¹⁵⁾. Hi afegirem, també, els dos petits balnea domèstics emporitans que ofereixen grans similituds, amb una cronologia més alta i que degueren inspirar els edificis de bany de les vil·les ⁽¹⁶⁾.

En general, observem que la situació de l'edifici, el seu disseny, la superfície ocupada i el nombre de cambres

(14) CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 81-83, fig. 67 i 68.

(15) Sobre mas Gusó, en darrer lloc CASAS, "Mas Gusó...", citat, p. 169-170, fig. 1. Per al Pla de l'Horta, PALAHÍ i VIVÓ, "Anàlisi estructural...", citat, p. 195-196, fig. 1 i 3. Dels altres tres conjunts, les evidències per a Bell-lloc d'Aro semblen molt clares amb l'existència d'un arc de rajols obert a la part baixa d'un mur que no pot ser altra cosa que les restes d'un hipocaust i, molt probablement, la comunicació del *praeefurnium* amb el *caldarium*. Tanmateix, les reformes mal explicades d'aquell espai fan molt difícil, sense una neteja exhaustiva i una reexcavació del lloc, poder-ho entendre. Vegeu, en darrera instància: ESTEVA, "Bell-lloc d'Aro...", citat, p. 63-114. A can Pau Birol, tal com hem pogut observar directament, no hi ha dubte de l'existència d'un balneum una part del qual era pavimentat d'opus tessellatum policromat. Cal, però, una tasca de documentació planimètrica acurada per entendre el funcionament i l'espai que ocupava.

(16) L. PALAHÍ i D. VIVÓ, "13. Les termes de les cases d'Empúries", *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes. Documents d'Arqueologia Clàssica*, 0, edició a cura de R. Mar, J. López i L. Piñol, Tarragona, 1993, p. 118-124, amb la bibliografia anterior.

Fig. 18. *Praefurnium* (àmbit G).

són molt similars. Només extraordinàriament -potser als Ametllers però caldrà esperar el resultat de les darreres excavacions en extensió per confirmar-ho-, no es tracta d'una petita construcció afegida a zones preexistents, com una tirallonga de tres, quatre o cinc cambres amb un eix longitudinal com Font del Vilar, Vilarenys, Pla de Palol, o bé adossades lateralment conformant una imatge més compacta (Puig Rodon, els Ametllers, Roses, La Quintana, Vilauba.). Pla de Palol se situaria en el primer dels grups. Domina el model d'esquema linial que permet passar d'una cambra a una altra, amb el *praefurnium* al final de tot, tal com el nostre (Font del Vilar, Puig Rodon, Vilarenys, cases romanes núm. 2B i núm. 5 d'Empúries, Pla de l'Horta, probablement, la fase II dels Ametllers⁽¹⁷⁾ Roses, mas Gusó), mentre que altres solucions semblarien proposar esquemes més compactes com seria la fase I dels Ametllers⁽¹⁸⁾, Vilauba⁽¹⁹⁾ o les tres fases de la Quintana⁽²⁰⁾.

(17) PALAHÍ i VIVÓ, "L'evolució dels conjunts ..", citat, p. 107-110, fig. 5.

(18) PALAHÍ i VIVÓ, "L'evolució dels conjunts..", citat, p. 107-110, fig. 4.

(19) CASTANYER i TREMOLEDA, *La vil·la romana...*, citat, p. 90-93.

(20) PALAHÍ i VIVÓ, "L'evolució dels conjunts..", citat, p. 110-115, fig. 7 a 9.

Les dimensions varien dins de la modèstia: els conjunts urbans amb 90 metres quadrats, sense comptar-hi el *praefurnium* per la casa núm. 5 o 192,5 metres quadrats, amb forn i passadís de servei que ocupen una extensa àrea de 79,5 metres quadrats; els Ametllers amb uns modestos 27,8 metres quadrats en la fase I i, en canvi, 77,59 metres quadrats, en la II; 54,6 metres quadrats en la primera fase de la Quintana i 61 metres quadrats en les dues darreres, 43 metres quadrats del sector conservat de Vilauba, que correspon a sectors de servei amb el *praefurnium* i, només, l'*alveus* calent; 35,28 metres quadrats a mas Gusó, sense el *praefurnium*; 39,37 metres quadrats a Vilarenys, sense el forn, però, en canvi, tenint en consideració una gran cambra rectangular que forma part del conjunt potser com a *apodyterium* o sala polivalent; 45,7 metres quadrats a la Font del Vilar als quals caldria afegir els 10,125 metres quadrats del *praefurnium*; els 201,36 metres quadrats de Roses (55,76 les cambres pròpies del circuit del *balneum*); els aproximadament 64,31 metres quadrats de Pla de l'Horta i els 82,24 metres quadrats segurs de Pla de Palol.

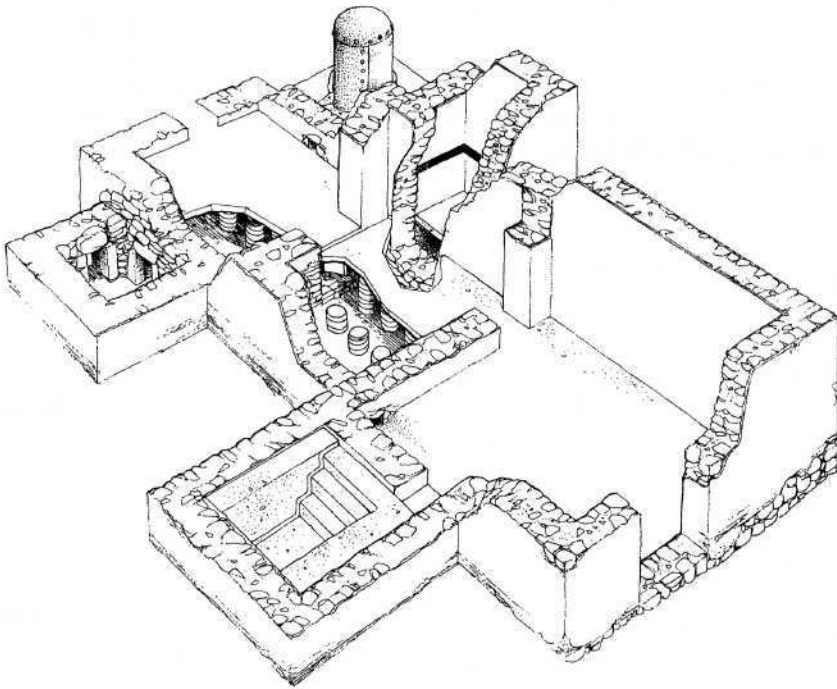

Fig. 19. Restitució hipotètica del *balneum* de Pla de Palol.

Les solucions són molt semblants, per no dir idèntiques, en quasi tots els casos, amb la presència d'una piscina d'aigua calenta, de planta rectangular o semicircular, amb un o uns graons per accedir-hi i seure-hi. Molt més estranya és la pluralitat d'*alvea* fredes i calentes i, no cal dir-ho, tèbies. De fet, només a Pla de Palol tindríem ben constatada l'existència de tres piscinetes amb l'aigua a diversa temperatura. En ocasions la piscina calenta no ha estat identificada (Puig Rodon, mas Gusó...) però aquesta mancança podria imputar-se a un seguit d'importants modificacions posteriors que dificulten una bona lectura de les restes, o al fet que manca excavar a l'entorn. Només als edificis alt-imperials urbans és possible suposar l'existència de labra dins del *caldarium*.

Quant a la cronologia, tots els conjunts s'han de situar entre el segle primer i tercer, essent els més antics els emporitans i el de Roses i posteriors a mitjans de la segona centúria aquells que hem anat localitzant en les vil·les d'aquest territori⁽²¹⁾. No tenim, com s'ha dit, dades fermes relatives a Pla de Palol i, per tant, tot el que puguem opinar no deixen de ser suposicions absolutament discutibles. Tanmateix, com a hipòtesi, d'acord amb la uniformitat de dades que tenim relatives al moment d'aparició d'aquests edificis en el context rural -no un fet aïllat sinó conseqüència de la incorporació del luxe de tipus urbà en àmbits rurals que en aquest territori-, el límit nord-oriental del *conuentus tarraconensis* tingué lloc al segle segon i, preferentment, a partir de la segona meitat. ¿Podria ser aquesta la cronologia del nostre conjunt? Molt probablement. Acceptem-la, doncs, inicialment, sense, però, oblidar-ne la fragilitat.

(21) CASAS, CASTANYER, NOLLA i TREMOLEDA, *El món rural...*, citat, p. 79 i 81-83.